

УДК 343.10(477)

Н.П. КУШНІР, канд. юрид. наук, доц., Ужгородський національний університет

ПОНЯТТЯ ПОТЕРПІЛОГО ЗА КРИМІНАЛЬНО- ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Ключові слова: потерпілий, кримінальний процес, цивільне право, юридичні особи, фізичні особи, особи без громадянства, держава, суб'єкти права

У сучасній науці кримінально-процесуального права неупинно точаться дискусії з приводу сутності поняття потерпілого у кримінальному процесі, а також того, хто може визнаватись потерпілим у кримінальній справі. Невизначеність та актуальність цих питань підтверджується різною відмінністю формулювань діючого Кримінально-процесуального кодексу та проекту Кримінально-процесуального кодексу, винесеного на розгляд Верховної Ради України, у частині норм, що стосуються потерпілої сторони.

Свої праці проблемам участі потерпілого у кримінальному процесі присвятили О.П. Герасимчук, М.І. Гошовський, С.В. Давиденко, В.Т. Дзюба, П. Каркач, О.П. Кучинська, В.О. Останін, М.В. Сенаторов, О.В. Хуторянський та інші [1–9]. Оскільки важливим кроком до розуміння сутності поняття потерпілого є дослідження кола осіб, яким злочином може бути завдано фізичну, моральну та майнову шкоду, і які внаслідок цього повинні визнаватись потерпілими у кримінальній справі та отримувати всі права належні зазначеному учаснику кримінального процесу, що і має на меті автор статті.

Значна кількість науковців дотримується тієї думки, що особою, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, тобто потерпілим за чинним законодавством може бути визнано лише фізичну особу [7, с.10; 1, с.3].

Судова палата у кримінальних справах Верховного Суду України, узагальнюючи

практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів, розпочинає своє узагальнення словами про те, що: «Людина, яка потерпіла від посягання на своє життя, здоров'я, честь і гідність, а також на належне їй майно, потребує правового й соціального захисту, матеріальної та моральної підтримки. Конституцією України передбачено обов'язок держави щодо захисту людини, утвердження і забезпечення її прав та свобод» [10].

Вказане не дає точного уявлення про те, чи слід вважати потерпілим лише «людину», тобто «фізичну особу», однак, можливо, саме вони послужили поштовхом того, що потерпілим за чинним законодавством у науці та практиці вважається виключно «фізична особа», а охоронювані законом права юридичних осіб, держави, інших суб'єктів права, яким злочином спричинено шкоду в повній мірі не відновлюються... а, можливо, такі наслідки спричинило не досить вдале формулювання положень статті 49 Кримінально-процесуального кодексу України.

Так, частиною 1 статті 49 встановлено, що потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду [11].

Вважаємо, що саме у першій частині міститься визначення того, хто може визнаватись потерпілим у кримінальній справі. Коло осіб, що підпадають під зазначене визначення обмежено лише двома вимогами:

- по-перше, особі повинно бути заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду;
- по-друге, шкоду особі завдано внаслідок вчинення злочину.

Проте, у частині 2 статті 49 Кримінально-процесуального кодексу України зазначено, що про визнання громадянина потерпілим чи про відмову в цьому особа, яка проводить дізнання, слідчий і суддя виносять постанову, а суд – ухвалу [11].

На нашу думку, дана норма закону покладає на особу, яка провадить дізнання, слідчого і суддю обов'язок винести постанову, а суд – ухвалу «Про визнання потерпілим» у випад-

ках, коли потерпілим від злочину є громадянин. Вказане положення не можна розглядати як таке, що обмежує коло осіб, які можуть визнаватись потерпілими у кримінальному процесі, тільки громадянами.

Послідовність цієї думки підтверджується й Постановою Пленуму Верховного суду України «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачено права потерпілих від злочинів» від 02.07.2004 р. № 13, в якій використовуються терміни «потерпілий», «особа», а не «громадянин», «людина» чи «фізична особа» [12]. Однак, на жаль, вказана постанова безпосередньо не торкається поняття «особи» потерпілого та того, яких саме «осіб» мав на увазі законодавець.

У цілому на некоректне застосування терміну «громадянин» у ст.49 КПК України зверталась увага науковців неодноразово [11]. Так, непослідовною виглядатиме відмова у винесенні постанови про визнання потерпілим іноземця або особи без громадянства, якщо злочином їм було завдано фізичну, майнову або моральну шкоду, в той час як щодо громадянина, який потерпів від злочину, така постанова виноситиметься.

У проекті Кримінально-процесуального кодексу України від 13.12.2007 р. № 1233 не міститься визначення поняття «потерпілого», а коло потерпілих, на нашу думку, також де-що обмежено. Так, згідно ст.55 проекту, потерпілим визнається:

1) фізична особа, якій злочином чи іншим суспільно небезпечним діянням заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду;

2) юридична особа, якій злочином чи іншим суспільно небезпечним діянням заподіяно майнову чи моральну шкоду;

3) держава в особі її представника – відповідного контролюючого органу, який у межах своєї компетенції, визначеної законодавством, здійснює контроль за своєчасністю, достовірністю, повнотою нарахування податків і зборів (обов'язкових платежів), їх сплатою та погашенням податкового боргу, у випадку заподіяння злочином шкоди державі несплатою податків, зборів, інших обов'язкових

платежів, а також страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування [13].

Вважаємо слушною думку М.В. Сенаторова, який наголошує, що потерпілим від злочину може бути будь-який вид соціального суб'єкта.

З цього приводу вчений зазначає, що аналіз чинного кримінального законодавства показав, що як потерпілі можуть розглядатися: фізичні особи (див., наприклад, статті 112, 152 КК), юридичні особи (статті 170, 444 КК), держава (статті 110, 431 КК), інші соціальні утворення (статті 433, 442 КК) або ж суспільство в цілому (див., наприклад, розділи IX, XII Особливої частини КК) та пропонує своє визначення поняття потерпілого від злочину: «Потерпілий від злочину – це соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або суспільство в цілому), блага, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, злочином заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння такої» [8].

Кримінальний кодекс України має своїм завданням забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам [14]. А завданням кримінального судочинства, зокрема, є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у ньому [11].

Особливістю кримінального судочинства є те, що воно покликане охороняти права, свободи та забезпечувати виконання обов'язків, які встановлено іншими галузями права: цивільним, господарським, податковим і т.д., та які порушено внаслідок вчинення злочину.

Так, наприклад, ст.27 Конституція України та ст.281 Цивільного кодексу України закріплюють невід'ємне право людини на життя, цими ж документами встановлено право людини на свободу та особисту недоторканність. Зазначені права підпадають під охорону кри-

мінального законодавства, якщо їх було порушено внаслідок вчинення злочину. Потерпілою, у разі порушення цих прав, може визнаватись фізична особа [15; 16].

Статтями 22 та 23 Цивільного кодексу України передбачено право осіб на відшкодування майнової та моральної шкоди як фізичним, так і юридичним особам. Наприклад, згідно п.4 ч.2 ст.23 моральна шкода, завдана юридичній особі, може полягати у приниженні її ділової репутації [4]. Таким чином, якщо фізичним чи юридичним особам – учасникам цивільних правовідносин, завдано майнової чи моральної шкоди внаслідок вчинення особою суспільно-небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України, то таких осіб також слід визнавати потерпілими.

Податковим кодексом України встановлюється обов'язок платника податку обчислити, задекларувати та/або сплатити суму податку та збору в порядку і строки, визначені законодавством (ст.36). Якщо в порушення зазначеного обов'язку платник умисно ухилиться від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів і в його діях будуть ознаки злочину, потерпілою слід визнати державу в особі її компетентних органів [5].

Так, С.А. Давиденко пропонує визнавати потерпілою стороною державу в особі її компетентних органів (податкових, митних органів, Міністерства фінансів, Пенсійного фонду) при вчиненні таких злочинів, як легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст.209 КК) та ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст.212 КК) [12].

Потерпілими повинні визнаватись й інші суб'єкти права, якщо їм було завдано шкоду внаслідок вчинення злочину. Вважаємо вдалим застосування М.В. Сенаторовим щодо потерпілих терміну «суб'єкти», оскільки будь-яке інше поняття обмежуватиме коло можливих потерпілих. Так, термін «особи» обмежуватиме це коло тільки фізичними чи юридичними особами; термін «громадянин», який неодноразово використаний у чинному

Кримінально-процесуальному кодексі України, потягнув за собою обмеження на практиці кола потерпілих тільки фізичними особами, хоча з логіки поняття мав обмежити у визнанні потерпілими й інших фізичних осіб – іноземців та осіб без громадянства.

Вважаємо недоцільним вказувати у Кримінально-процесуальному кодексі вичерпний перелік суб'єктів, які можуть набути статусу потерпілого у кримінальному процесі, оскільки таке коло може бути досить широким й із перетвореннями у законодавстві зазнавати постійних змін. Так, лише Цивільним кодексом України встановлено, що учасниками цивільних відносин є фізичні та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права (ст.2). Усі вони можуть зазнати шкоди внаслідок вчинення злочину, а отже бути потерпілими від злочину. Це твердження стосується й учасників суспільних відносин, врегульованих іншими галузями права.

У цьому ракурсі не слід забувати, що на відміну від цивільного позивача потерпілий наділений правом під час судового розгляду особисто або через свого представника підтримувати обвинувачення, брати участь у судових дебатах. Крім того, сучасна практика свідчить про те, що юридичні особи та інші суб'єкти права (за винятком фізичних осіб), яким злочином завдано моральну шкоду, не мають жодних прав у кримінальному процесі та не можуть своїми активними діями сприяти відновленню свого, порушеного злочином, права, оскільки, як правило, їх не визнають ні потерпілими, ні цивільними позивачами.

Дотримуємося тієї думки, що згідно чинного законодавства потерпілими можуть визнаватись як фізичні, так і юридичні особи. Однак, терміни «особи» та «громадянин», вживані у чинному Кримінально-процесуальному кодексі України, не виправдано обмежують коло суб'єктів, які повинні визнаватись потерпілими у кримінальній справі у випадку завдання їм шкоди внаслідок злочину. При формулюванні статей нового Кримі-

нально-процесуального кодексу, якими врегульовуватиметься статус потерпілого у кримінальному процесі, слід виходити з того, що потерпілими повинні визнаватись саме «суб'єкти», яким злочином завдано фізичну, моральну або майнову шкоду. Слушною є думка М.В. Сенаторова про те, що потерпілим від злочину може бути будь-який вид соціального суб'єкта. Вважаємо недоцільним конкретизувати у кримінально-процесуальному кодексі коло суб'єктів, які можуть набути статусу потерпілого у кримінальному процесі, оскільки таке коло може бути досить широким й, із перетвореннями у законодавстві, зазнавати постійних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващук Б. Л. Поняття потерпілого та підстави його визнання за проектом КПК України / Б. Л. Ващук // Науковий вісник Львівськ. держ. ун-ту внутр. справ. – 2008. – № 3. – С. 1–9.

2. Герасимчук О. П. Теоретичні та практичні аспекти професійного захисту потерпілого / О. П. Герасимчук // Часопис Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія «Право». – 2011. – № 1 (3). – С. 1–10.

3. Гошовський М. І. Потерпілий у кримінальному судочинстві України / М. І. Гошовський, О. П. Кучинська. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 189 с.

4. Давиденко С. В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С. В. Давиденко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 20 с.

5. Дзюба В. Т. Значення юридичних ознак потерпілого (жертви, постраждалого) при кримінально-правовій кваліфікації / В. Т. Дзюба // Вісник Акад. адвокатури України. – 2010. – № 1 (17). – С. 192–195.

6. Каркач П. Проблемні аспекти участі потерпілого у кримінальному процесі при відмові прокурора від державного обвинувачення / П. Каркач, А. Лапкін // Вісник Акад.

прокуратури України. – 2007. – № 3. – С. 86–88.

7. Кучинська О. П. Проблеми захисту прав потерпілих в кримінальному процесі України / О. П. Кучинська // Адвокат. – 2009. – № 5 (104). – С. 10–12.

8. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Сенаторов М. В. ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 20 с.

9. Хуторянський О. В. Потерпілий від злочину, передбаченого статтею 136 Кримінального кодексу України: кримінально-правовий аналіз / О. В. Хуторянський, В. О. Останін // Юридичний часопис Нац. акад. внутр. справ. – 2011. – № 1. – С. 71–77.

10. Практика застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів // Судова палата у кримінальних справах Верховного Суду України Управління узагальнення судової практики Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/F18D7A1BB319E390C3256FA1004EFFD?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=F18D7A1BB319E390C3256FA1004EFFD&Count=500&>.

11. Кримінально-процесуальний кодекс України : від 28.12.1960 р., № 1001-05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>.

12. Постанова Пленуму Верховного суду України «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачено права потерпілих від злочинів» : від 02.07.2004 р., № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/A78739119E3E2563C3256F08002065BA?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=A78739119E3E2563C3256F08002065BA&Count=500&>.

13. Проект кримінально-процесуального кодексу України : від 13.12.2007 р., реєстр. № 1233 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF0Y900A.html.

14. Кримінальний кодекс України : від 05.04.2001 р., № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/341-14/page>.
15. Конституція України : від 28.06.1996 р., №254к/96-ВР.
16. Цивільний кодекс України : від 16.01.2003 р., № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

Кушнір Н. П. Поняття потерпілого за кримінально-процесуальним законодавством України / Н. П. Кушнір // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 438–442 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11knpkzu.pdf>

Досліджується поняття потерпілого за чинним кримінально-процесуальним законодавством України, його значення в науці кримінального права й у практичній діяльності органів дізнання, досудового слідства та суду, вносяться пропозиції щодо визначення кола осіб, які можуть визнаватись потерпілими у кримінальному процесі.

Кушнір Н.П. Понятие потерпевшего по криминально-процессуальному законодавству України

Исследуется понятие потерпевшего согласно действующего уголовно-процессуального законодательства Украины, его значение в науке уголовного права и в практической деятельности органов дознания, досудебного следствия и суда, вносятся предложения по определению круга лиц, которые могут признаваться потерпевшими в уголовном процессе.

Kushnir N.P. The Concept of Victim in the Criminal-Procedural Legislation of Ukraine

The concept of victim under the applicable criminal procedural legislation of Ukraine, its importance in the science of criminal law and in practice the inquiry, preliminary investigation and the court, made proposals for definition of persons who may be identified as victims in criminal proceedings examines.